

Christian Theology and Modern Political Economy: With Emphasis on the Political Thought of Thomas Aquinas

Zahra Jouhi¹, Saeed Eslamee^{2✉}, Amin Deilami Moezzi³, Kamal Puladi⁴

1. PhD Candidate, Department of Political Science, Cha.C., Islamic Azad University, Chalus, Iran. E-mail: zahra.jouhi@iau.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Political Science, Cha.C., Islamic Azad University, Chalus, Iran. E-mail: eslameesaed44@iauc.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Political Science, Cha.C., Islamic Azad University, Chalus, Iran. E-mail: am.deilami@iau.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of Political Science, Cha.C., Islamic Azad University, Chalus, Iran. E-mail: kamal.pouladi@iau.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 23 May 2025

Received in revised form:
21 Jun 2025

Accepted: 23 Jul 2025

Published online: 04 Sep 2025

Keywords:

Natural Law,
Roman law,
Aquinas,
Political Economy,
Adam Smite.

ABSTRACT

The Enduring Influence of Natural Law on Modern Political Economy This study explores how the concept of natural law evolved over time, focusing on the transformative role of Thomas Aquinas's ideas in shaping modern political economy. Aquinas blended traditional natural law with Roman legal traditions and Christian theology, creating a coherent framework that laid the groundwork for later theories of natural rights. His approach marked a shift from seeing natural law as purely divine or mystical toward understanding it as accessible through human reason, guided by divine principles. This intellectual shift moved away from the rigid medieval views and opened the door for new social and economic ideas. Building on this foundation, 17th-century thinkers like John Locke developed a liberal vision of natural rights, emphasizing life, liberty, and property. These ideas became central to classical economic thought and the rise of individualism. Adam Smith, often called the father of political economy, drew directly on natural law to explain market dynamics, famously describing the "invisible hand" that guides economic activity. Despite critiques from later utilitarians such as Jeremy Bentham, natural law theory experienced a revival in the 20th century, especially through the human rights movements that emerged after World War II. In sum, this paper highlights how natural law—particularly as reshaped by Aquinas—played a crucial role in transitioning Western legal and political thought from static medieval doctrines to dynamic, reason-based frameworks. This legacy deeply influenced the development of modern political economy and continues to resonate in contemporary discussions on law and rights.

Cite this article: Jouhi, Z., Eslamee, S., Deilami Moezzi, A., & Puladi, K. (2025). Christian Theology and Modern Political Economy: With Emphasis on the Political Thought of Thomas Aquinas. *International Political Economy Studies*, 8 (1), 89-104. <http://doi.org/10.22126/ipes.2025.12310.1756> (in Persian).

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2025.12310.1756>

Publisher: Razi University

1. Introduction

This study undertakes a comprehensive historical and philosophical investigation into the foundational aspects of natural law theory and its enduring influence on the formation of modern political and economic thought. At the heart of this analysis lies the thought of Thomas Aquinas, the medieval philosopher who, through his innovative synthesis of Aristotelian philosophy, Roman legal tradition, and Christian theology, initiated a profound transformation in the understanding of natural law. Aquinas freed the concept from its exclusively ecclesiastical confines and reconstructed it as a rational and universal order accessible to all humans, regardless of religion or social status. This redefinition was not merely a doctrinal revision but a deep reconfiguration of the relationships among humans, law, society, and authority- one that profoundly shaped subsequent intellectual developments.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this study is grounded in the rich philosophical and legal traditions represented by Aristotle, Aquinas, John Locke, Adam Smith, and John Rawls. Aristotle's teleological ethics and his conception of a rational order immanent in nature laid the foundational premises for natural law theory.

Aquinas's genius was to integrate reason with faith, offering a model applicable in both religious and secular contexts. His typology of law- divided into eternal, natural, divine, and human-established a conceptual apparatus that harmonized human reason with divine order. This intellectual tradition laid the philosophical groundwork for human rights, political ethics, and economic organization, influencing Locke's natural rights theory, Smith's moral economic theory, and Rawls's conception of justice as fairness.

3. Methodology

Employing a historical-genealogical and comparative methodology, this research traces the conceptual evolution of natural law by critically engaging with primary texts and philosophical treatises. the corpus includes aquinas's *summa theologiae*, aristotle's *nicomachean ethics* and *politics*, locke's two treatises of government, smith's *theory of moral sentiments* and *wealth of nations*, and rawls's *theory of justice*. through close textual analysis, the study reveals how the concept of natural law evolved in response to shifting intellectual, religious, and socio-political contexts. the dynamic interplay between rational inquiry, ecclesiastical authority, and socio-political conditions is highlighted as central to this conceptual development.

4. Discussion and Findings

The primary finding of this study is that Aquinas's redefinition of natural law was not merely a theological reform but a profound philosophical intervention that challenged ecclesiastical authority and elevated human reason as a legitimate means of discerning divine order. This emphasis on rationality laid the foundation for modern concepts such as inherent rights, political legitimacy based on popular consent, and ethical foundations of economic behavior. Locke, building upon human rationality, conceptualized rights to life, liberty, and property as pre-political and inalienable. Smith, in his exposition of market economy, invoked a natural order grounded in rational human actions oriented toward self-interest but moderated by moral sentiments.

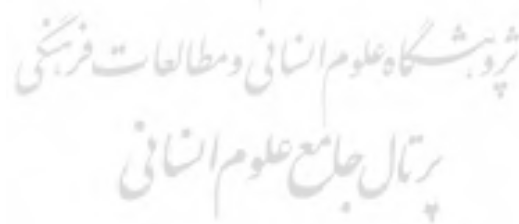
Moreover, the research demonstrates that even critics such as Jeremy Bentham, who dismissed natural rights as "nonsense upon stilts," failed to dislodge its foundational role in modern political thought. In the twentieth century, human rights theories and Rawls's theory of justice revitalized moral rationality at the core of political philosophy, echoing the

Thomistic vision wherein individual liberty is balanced with the common good. The study further reveals that the modern notion of the individual—as a rational, rights-bearing moral agent—has deep roots in Aquinas’s theological humanism; his emphasis on reason and intrinsic human dignity establishes an ontological foundation for rights and legal personhood recognized in contemporary legal and political systems.

Additionally, this study underscores the importance of revisiting the Thomistic tradition in confronting today’s challenges—political, legal, and economic crises facing the modern world. Aquinas’s teachings, emphasizing the alignment of reason and ethics, provide a framework for redefining the relationship between individual, law, and society. This perspective offers philosophical and practical solutions to complex issues of social justice, political legitimacy, and economic development. In political economy, attention to ethics and human dignity plays a critical role and can contribute to reforming market structures and economic policies. From a human rights standpoint, the emphasis on dignity and rationality remains a firm ethical foundation for defending individual and collective rights.

5. Conclusion

In conclusion, this research reaffirms Thomas Aquinas’s pivotal role in shaping Western legal and philosophical traditions. His rational-theological reconstruction of natural law established a conceptual foundation for individual rights, the rule of law, and market economies. The Thomistic tradition is not merely a historical artifact but a living and dynamic source for contemporary reflection in political philosophy, law, and economics. Returning to the fundamental teachings of this tradition, especially amid the multifaceted and complex challenges of the modern world, offers a reliable framework for understanding the intricate interrelations among politics, law, and economics in the contemporary era.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الهیات مسیحی و اقتصاد سیاسی مدرن: با تأکید بر اندیشه سیاسی توماس آکویناس

زهرا جوهی^۱ | سعید اسلامی^۲ | امین دیلمی معزی^۳ | کمال پولادی^۴

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران. رایانامه: zahra.jouhi@iau.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران. رایانامه: eslameesaeed44@iauc.ac.ir
۳. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران. رایانامه: am.deilami@iau.ac.ir
۴. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران. رایانامه: kamal.pouladi@iau.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۳/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۶/۱۳

کلیدواژه‌ها:

قانون طبیعی،
حقوق رومی،
آکویناس،
اقتصاد سیاسی،
آدام اسمیت.

نوشتار پیش رو به بررسی تأثیر عمیق تحول نظریه قانون طبیعی، از تفاسیر کلاسیک تا مدرن، بر شکل‌گیری اقتصاد سیاسی مدرن می‌پردازد. هدف اصلی، تبیین چگونگی تکوین نظریه مدرن حقوق طبیعی از درون دکترین سنتی قانون طبیعی است که در نهایت بستر فکری اندیشه اقتصادی کلاسیک را فراهم کرد. پژوهش حاضر بر نوآوری‌های فلسفی توماس آکویناس متمرکز است؛ او با تلفیق بی‌نظیر قانون طبیعی سنتی، اصول حقوق رومی و الهیات مسیحی، چارچوب فلسفی منسجمی ایجاد کرد. این سنتز مفهومی، نقش محوری در گذار به نظریه مدرن حقوق طبیعی ایفا نمود و بر متفکران بعدی همچون آدام اسمیت و دیوید ریکاردو تأثیر شگرفی گذاشت. آکویناس با ادغام عقل یونانی، حقوق رومی و الهیات مسیحی، دیدگاهی نو نسبت به انسان و جامعه ارائه داد. او با تأکید بر ظرفیت عقل انسانی در کشف نظم طبیعی و اخلاقی، برخلاف دیدگاه‌های صرفاً دینی، از نگرش‌های ایستا و اقتدارگرایانه قرون وسطایی فاصله گرفت و بستر را برای دگرگونی‌های آتی فراهم ساخت. در قرن هفدهم، جان لاک بر همین بنیان‌ها، نظریه لیبرالی حقوق طبیعی شامل حق حیات، آزادی و مالکیت را عرضه کرد. این نظریه نقش اساسی در پایه‌گذاری اقتصاد کلاسیک و فلسفه‌های فردگرا داشت. آدام اسمیت نیز، به‌عنوان بنیان‌گذار اقتصاد سیاسی، به‌روشنی از مفهوم «قانون طبیعی» برای توضیح نظم بازار، مفهوم «دست نامرئی» و ساختارهای اقتصادی بهره‌برد. این رویکرد، پایه و اساس بسیاری از تحلیل‌های اقتصادی مدرن را شکل داد. اگرچه در قرن نوزدهم، این نظریه با انتقاداتی از سوی متفکران فایده‌گرا مانند جرمی بنتام روبه‌رو شد که آن را انتزاعی و غیر کاربردی می‌دانستند؛ اما در قرن بیستم، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم، با ظهور جنبش‌های حقوق بشر دوباره احیا شد. این احیا نشان از تداوم ارتباط و پویایی این نظریه در رویارویی با مسائل معاصر و جایگاه آن در گفتمان‌های حقوقی و اخلاقی دارد.

استناد: جوهی، زهرا؛ اسلامی، سعید؛ دیلمی معزی، امین؛ پولادی، کمال (۱۴۰۴). الهیات مسیحی و اقتصاد سیاسی مدرن: با تأکید بر اندیشه سیاسی توماس آکویناس. *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، ۸ (۱)، ۸۹-۱۰۴. <http://doi.org/10.22126/ipes.2025.12310.1756>

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2025.12310.1756>

© نویسندگان

مقدمه

حقوق طبیعی مدرن که از درون سه سنت بزرگ شامل قانون طبیعی سنتی، حقوق رومی و الهیات آکویناس بیرون آمده است نه تنها پایه حقوق مدرن غرب بلکه تا حد زیادی پایه تمدن غرب است. کلیه نهادهای امروزی غرب در عرصه‌هایی چون حکمرانی، تأسیسات سیاسی همچون دموکراسی و اقتصاد مدرن از درون حقوق طبیعی مدرن به‌عنوان یک سنت فکری دامنه‌دار پدید آمده‌اند. درباره اقتصاد مدرن از جمله اقتصاد کلاسیک و اقتصاد سیاسی تاکنون بحث‌های زیادی شده است و انبوهی از کتاب و مقاله نوشته شده است؛ اما درباره شالوده این تفکر و آنچه درواقع پدیداری اقتصاد مدرن را ممکن کرده است تاکنون بحث قابل توجهی صورت نگرفته. در این مقاله تلاش شده است بر چگونگی پیدایش حقوق طبیعی مدرن به‌عنوان آنچه زایش اقتصاد سیاسی مدرن را امکان‌پذیر کرد، تمرکز شود.

شاید به نظر برسد این مباحث با مباحث حقوقی ارتباط بیشتری دارد. ضمن قبول این واقعیت که مباحث مطرح در این مقاله نزدیکی زیادی با مسائل حقوقی دارد، اما به لحاظ سخنی به بحث‌های حقوقی محدود نمی‌شود. وجه مهمی از وجوه این مباحث سیاسی است و از این مسیر به شرایط امکانی پدید آمدن اقتصاد مدرن وصل می‌شود. اقتصاد در مفهوم سنتی با «تدبیر منزل» سروکار داشت؛ یعنی موضوع اداره معیشت خانوار در محدوده تعلقات یک خانواده، چه خانواده بزرگ در حد زمین‌داران بزرگ، املاک فئودالی و چه ملک رعیتی. اقتصاد سیاسی محصول پیدایش واحدهای ملی و دولت ملی است که به‌نوبه خود برخاسته از سلسله تحولاتی است که مضمون رنسانس و مدرنیته را می‌سازد. شکل‌گیری حقوق طبیعی مدرن وجه شالوده این تحولات است. حقوق طبیعی مدرن در تبارشناسی از درون مجادلات طولانی میان کلیساییان و شهریاران نه‌فقط در عرصه سیاسی، بلکه در عرصه فکری و آموزه‌ای برخاسته است. نقطه آغازین این مجادلات در عرصه فکری دستگاه فلسفی آکویناس است که راه جدیدی را برای حرکت به‌سمت عرصه‌های گوناگون زندگی فکری را گشود.

پیوند اقتصاد سیاسی با حقوق و سیاست

اقتصاد سیاسی به‌عنوان یک فعالیت متکی بر رشته پیوند گسترده‌تر حقوق و شرایط سیاسی پیدا شد. اقتصاد سیاسی کلاسیک فعالیت اقتصادی را در زمینه اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌دهد. آدام اسمیت بنیان‌گذاران اقتصاد سیاسی مطالعه در حوزه حقوق، رویه قضایی و دادرسی قضایی را جزئی از مطالعه در حوزه اقتصاد به معنی گسترده قرار می‌دهد. اقتصاد سیاسی بخشی از نهضت کلی‌تر روشنگری اروپا است (Turner, 2006: 443).

با رشد و تحکیم سرمایه‌داری و پس زدن فئودالیسم، رشد مقاومت طبقه کارگر، اقتصاد سیاسی کلاسیک به اقتصاد سیاسی مبتذل شد و با فاصله گرفتن از مناسبات کار و سرمایه و منشأ ارزش در فرایند کار بر مسائلی مثل چگونگی تخصیص کارآمد منابع کمیاب متمرکز شد. مارکس و انگلس اقتصاد مبتذل را نقد کردند و نظریه اقتصاد سیاسی خاص خود را بنیان گذاشتند. مارکس در کتاب سرمایه گفت که سرمایه فقط یک شیئی نیست، بلکه یک رابطه اجتماعی است. یک رابطه اجتماعی، رابطه طبقاتی میان افراد است که از طریق اشیاء شکل می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در دهه‌های پایانی قرن بیستم و آغازین قرن بیست و یکم سلسله‌ای از مقاله‌ها و کتاب‌ها منتشر شد که موضوع آن‌ها ریشه‌های ایده، آموزه و اندیشه حقوق طبیعی و رشد و تکوین این اندیشه پیش از ورود فلسفه سیاسی به دوران کلاسیک هابز و لاک بود (Tierney, 1993).

این اثر پرسش‌هایی را درمورد رابطه میان قانون طبیعی و حقوق طبیعی برانگیخت. این بحث بالا گرفت که آیا می‌توان حقوق طبیعی را از قانون طبیعی استنتاج کرد؟ آیا دو سنت فکری حقوق طبیعی و قانون طبیعی مکمل یکدیگرند، یا اینکه با یکدیگر در تناقض‌اند. پژوهنده‌ای به‌نام داگلاس کمپک (۱۹۹۷) این بحث را مطرح کرد که حقوق طبیعی مدرن با قانون طبیعی سنتی قابل تطبیق نیست و یکی از آن‌ها منطقاً پذیرش دیگری را نفی می‌کند. در حالی که پیش از این والتر برنز (۱۹۸۴)، از پیوند همه‌جانبه و پایدار میان قانون طبیعی و حقوق طبیعی سخن گفته بود.

جان فینیس (۱۹۸۸) مدعی شد که حقوق طبیعی یا حقوق بشر را از تعالیم توماس آکویناس در باب قانون طبیعی استخراج کرده است. در حالی که میشل ویلی، کسی که طی ۵۰ سال درباره آکویناس تحقیق کرده است و مقالات و کتاب‌های زیادی در این زمینه نوشته است می‌گوید که ایده حقوق شخصی منطقاً با تعالیم آکویناس هم‌خوانی ندارد. او می‌گوید در نظام فکری آکویناس جایی برای حقوق شخصی در معنای اختیارات و آزادی فرد وجود ندارد. حقوق طبیعی با ایده حقوق شخصی یعنی حقوقی که به هر فرد انسان به‌عنوان عضوی از نوع بشر تعلق دارد، مناسبتی ندارد.

یکی از پژوهش‌های شناخته‌شده درباره قانون طبیعی کار الکساندر دانترو (۱۹۷۴) است. دانترو جایگاه مفهوم قانون طبیعی را آن‌قدر بالا می‌بیند که نه تنها حقوق طبیعی بلکه کلیت فلسفه حقوق و سیاست را دربر می‌گیرد. او می‌گوید «من فکر می‌کنم که فلسفه حقوق و سیاست چیزی جز قانون طبیعی در مقیاس بزرگ نباشد» (دانترو، ۱۴۰۰: ۶۶). کتاب دانترو اخیراً به فارسی ترجمه و توسط نشر پبله منتشر شده است (دانترو، ۱۴۰۰).

در نوشتار پیش رو تلاش شده است با سیری در اندیشه سیاسی دوره معروف به «عصر گذار»، دوره‌ای که از آکویناس (قرن ۱۳ میلادی) آغاز می‌شود و به عصر دوره کلاسیک رشد اندیشه سیاسی مدرن منتهی می‌شود، چگونگی پیدایش قانون طبیعی مدرن و حقوق طبیعی مدرن از درون قانون طبیعی سنتی بازشناسی و بازایی شود. آغازگر این جریان آکویناس است که در فلسفه و الهیات خود اسباب این گذار را فراهم کرد. در این عصر اندیشه و آموزه‌های دولت عقلانی و حقوق عقلانی شکل می‌گیرد و از دنیای سده‌های میانه و جهان باستان می‌گسلد.

چار چوب مفهومی

این مقاله در مقوله روش‌شناسی کارش را بر تبارشناسی زایش حقوق طبیعی مدرن از درون قانون طبیعی سنتی با نوآوری آکویناس در ادغام سه سنت قانون طبیعی سنتی، حقوق رومی و الهیات مسیحی با شر فلسفی ارسطویی آغاز می‌کند و سرانجام ادامه این مسیر تا قرن شانزدهم و هفدهم و آدام اسمیت پی می‌گیرد.

آثار ارسطو تا قرن ۱۲ میلادی در اروپا شناخته نبود. در قرن‌های دوازدهم و سیزدهم بود که این رشد اندیشه ارسطو را در اروپا گسترش داد. کشف فلسفه ارسطو و بسط اندیشه‌های ابن رشد با جوشش‌های رشد اقتصاد، تجارت، شهرنشینی، مراکز آموزشی، هنری و دانشگاهی هم‌عنان بود و با خود دوره‌ای از تحرک فکری را در حوزه‌های حقوق، الهیات و اندیشه سیاسی به همراه آورد که از آن به‌عنوان «عصر گذار» یاد شده است.

«عصر گذار» به‌عنوان یک دوره تاریخی سرشار از نوآوری‌های تازه در حوزه‌های گوناگون اندیشه، ازجمله اندیشه سیاسی است که می‌توان از آن به‌عنوان عقلانی شدن اندیشه سیاسی یاد کرد. معنای دیگر عقلانی شدن در این دوره مشخصاً عرفی شدن اندیشه نظم سیاسی، دولت و حقوق فرد و اجتماع سیاسی بود.

تحولات عینی موضوع بحث این مقاله نیست و در این خصوص به اشارات بالا و یادآوری این نکته بسنده می‌کنیم که تحولات ذهنی همراه با تحولاتی عینی هم‌سازی دارد. چنان‌که والتر اولمان می‌گوید تأثیر ارسطو بر اصول حکومت‌داری و اخلاق در این دوره یک چرخش بنیادی بود که بدون آماده بودن زمینه میسر نمی‌بود (Ulman, 2010: 157). موضوع بحث این رساله عقلانی شدن در معنای عرفی شدن مضمون اندیشه سیاسی در حوزه‌های گوناگون مرتبط با سامان سیاسی به‌طور خاص حقوق سیاسی است.

بسیار گفته شده است که ورود فلسفه ارسطویی به‌منزله طوفانی در تفکر این دوره بود. اولمان رابطه جهان‌شناسی مسیحی با جهان‌شناسی ارسطویی را به سه مرحله تقسیم می‌کند:

- نگرش خصمانه به ارسطو.
- رواداری نسبت به اندیشه ارسطویی و جذب آن در جهان‌شناسی مسیحی.
- آزاد کردن ارسطو از کسوت مسیحی آن (Ulman, 2010: 158). دو مرحله غیر مضمون اصلی تحول اندیشه در «عصر گذار» است.

آکوناس به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین فیلسوفان و الهی‌دانان مسیحی در این تحولات فکری نقش کلیدی داشته است. کار بزرگ او تلفیق حقوق طبیعی با خداشناسی مسیحی بود. این تلفیق الهیات مسیحی را دگرگون کرد و زمینه سیر آن به‌سوی جذب شاخصه‌های عرفی را فراهم آورد. در مباحث زیر به تبیین این موضوع پرداخته شده است.

تمرکز پژوهش: بر دوره‌ای از تحول اندیشه سیاسی است که دانش‌پژوهان آن را «عصر گذار» یا «دوره گذار» نامیده‌اند. در این دوره که قرن سیزدهم تا شانزدهم را دربر می‌گیرد، در اروپای جنوبی، ایتالیا، اندلس، فرانسه و آلمان به شیوه خود یک دوران نوزایش (رنسانس) را تجربه کردند. دو شهرهای جنوب ایتالیا، مثل فلورانس و ونیز، دوره رونق و شکوفایی را می‌گذراند و تمام شئون زندگی دست‌خوش جویش‌هایی نوپدید بود. این دو شهرها گرچه اسما تابع امپراتوری ژرمن بودند، اما در عمل از خودگردانی وسیع برخوردار بودند و راه و روش جمهوریت و نظام انتخاباتی در آن‌ها جریان داشت. در فلورانس شهروندانی از طریق انتخابات اصناف یا انتخابات محله‌ها مقامات حکومتی را انتخاب می‌کردند و در ادامه امور مشارکت داشتند. در رأس نهادهای حکومتی سینیوریا^۱ قرار داشت که درواقع توده مجریه و مرکب هشت عضو منتخب بود که برای دوره‌های کوتاه از طریق انتخابات اصناف به این مقام می‌رسیدند. آراء هیئت هشت‌نفره باید به تصویب شورای شهر می‌رسید که ۳۰۰ نفر عضو داشت و تصمیم‌های سینیوریا را با اکثریت دوسوم آراء تصویب می‌کرد (طباطبائی، ۱۳۸۲: ۴۶۲).

به‌موازات تحول و توسعه‌ای که در اقتصاد، ازجمله تجارت، کشت و کار و تولیدات زراعی حاصل شده بود، مراکز آموزشی، دانشگاه‌ها و فعالیت‌های نیز با پشتیبان مقامات عالی کلیسا و اصیل زادگان دوره‌ای از شکوفایی را تجربه می‌کردند (مورال، ۱۳۹: ۸۸) دانشگاه‌ها در کنار حوزه‌های عالی کلیسایی به مراکز بحث و محفل علمی و آموزشی تبدیل شده بودند.

در چنین شرایطی بود که اهل علم ارسطو را کشف کردند. کشف ارسطو خود به‌منزله انقلابی در حوزه تفکر در اروپا بود. آثار ارسطو تا قرن ۱۲ میلادی در اروپا شناخته شده بود. در قرن‌های دوازدهم و سیزدهم این رشد اندیشه ارسطو را در اروپا گسترش داد. کشف فلسفه ارسطو و بسط اندیشه‌های ابن رشد با جوشش‌های رشد اقتصاد، تجارت، شهرنشینی، مراکز آموزشی، هنری و دانشگاهی همچنان بوده با خود دوره‌ای از تحرک فکری را در حوزه‌های حقوق، الهیات و اندیشه سیاسی به همراه آورد؛ که از آن به‌عنوان «عصر گذار» یاد شده است.

«عصر گذار» به‌عنوان یک دوره تاریخی سرشار از نوآوری‌های تازه در حوزه‌های گوناگون اندیشه، ازجمله اندیشه سیاسی است که می‌توان از آن به‌عنوان عقلانی شدن اندیشه سیاسی یاد کرد. معنای دیگر عقلانی شدن در این دوره مشخصاً عرفی شدن اندیشه نظم سیاسی، دولت و حقوق فرد و اجتماع سیاسی بوده تحولات عینی موضوع بحث این مقاله نیست و در این خصوص به اشارات بالا و یادآوری این نکته بسنده می‌کنیم که تحولات ذهنی همواره با تحولات عینی هم‌سازی دارد. چنانی که والتر اولمان می‌گوید تأثیر ارسطو بر اصول حکومت‌داری و اخلاق در این دوره یک چرخش بنیادی بود که بدون آماده بودن زمینه میسر نمی‌بود (Ulman, 2010: 157) موضوع بحث این رساله عقلانی شدن در معنای عرفی شدن مضمون اندیشه سیاسی در حوزه‌های گوناگون مرتبط با سامان سیاسی به‌طور خاص حقوق سیاسی است.

قانون طبیعی در سنت فکری غرب

مفهوم قانون طبیعی

قانون طبیعی در سنت فکری غرب به مجموعه‌ای از هنجارها و اصول عملی اشاره دارد که توضیح‌گر عقلانیت بایست‌ها و نبایست‌ها است. مفهوم قانون طبیعی به‌عنوان قانونی ازلی و جهان‌شمول سرتاسر تاریخ غرب در دوره باستان، سده‌های میانه و عصر جدید را دربر می‌گرفته است. در نوزایش سده‌های دوازدهم و سیزدهم قانون طبیعی مورد توجه گسترده متفکران کلیسایی و غیر کلیسایی قرار گرفت و به گستردگی درباره آن تحسین‌نویسی شد. درباره ماهیت قانون طبیعی دو برداشت متفاوت وجود داشت و یکی از مباحث مهم در این حوزه مربوط به مجادله بر سر این دو برداشت بود. یک دیدگاه درمورد قانون طبیعی از اولپیان، یکی از حقوق‌دانان رومی سده سوم میلادی، باقی مانده بود. اولپیان قانون طبیعی را کیفیتی ذاتی تعریف کرده بود که

انسان و دیگر حیوانات در آن اشتراک دارند. حیوانات بنا به غریزه و انسان بنا به عقل از این قانون پیروی می‌کنند، در برابر این دیدگاه، عقیده کسانی قرار داشت که قانون طبیعی را ذاتاً عقلانی و مختص انسان می‌شمردند. با این وجود در هر دو دیدگاه گفته می‌شد که قانون طبیعی حاوی معیارهایی عام است که احکام حقوقی و قضایی باید با آن سنجش و داوری شوند. قانون طبیعی مرجعی برای واریسی، بازبینی و اصلاح قوانینی است که معروض خطا و آسیب‌اند و با عقل و استدلال باید سنجیده و اصلاح شوند (مورال، ۱۳۹۹: ۹۵-۹۴).

یک نظریه وافی در قانون طبیعی ما را به عمل معقول و داوری درست هدایت می‌کند و واجد سه خصوصیت است: ۱. به خیرات بشری تکیه دارد و مشعر بر منطق غیر ابزاری عمل است، ۲. اصول تجویزی و انتخاب خیرات را بیان می‌دارد، ۳. فضایی را که بشر را به انتخاب درست هدایت می‌کند می‌شناساند و انتخاب آزاد را تبیین و توصیه می‌کند (Taliaferro et al., 2010: 394). الکساندر دانترو می‌گوید واژه طبیعت در مفهوم «قانون طبیعی» نباید موجب اشتباه در برداشت از این مفهوم شود. قانون طبیعی اندیشه‌ای مربوط به رفتار انسان است، نه پدیده فیزیکی. موضوع آن اخلاقیات و سیاست است، نه علوم طبیعی. استعاره طبیعت برای ایده غایت و حتمیت به کار رفته است. بگذریم از اینکه خالی از تناقض نیست چون همین استعاره برای اشاره به یک تکلیف یا وظیفه هم استفاده شده است (دانترو، ۱۴۰۰: ۶۷).

قانون طبیعی تاریخی طولانی دارد و به سنت واحدی تعلق ندارد. در هر یک از دوره‌های تاریخ غرب، دوره کلاسیک، دوره سده‌های میانه، «دوره گذار» و دوره مدرن قانون طبیعی از حیث مضمون و برداشتی که از آن می‌شد تفاوت داشت. با این همه همواره یکی از عناصر اصلی سازنده تمدن غرب بوده است. یکی از پژوهندگان می‌گوید قانون طبیعی در تفکر غرب به اندازه خودنگاره قانون قدمت دارد. این مفهوم از نخستین مباحث یونانیان درباره نوموس^۱ یعنی قانونی که به صورت عرف Convent بر جای مانده است، جدایی‌ناپذیر است. یونانیان همواره میان قانون و طبیعت^۲ یک ارتباط درونی می‌دیدند. فوژیس یا طبیعت در معنایی وسیع کیهان‌شناختی و انسان‌شناختی، هر دو بکار می‌رفت دغدغه آن‌ها این بود که آیا می‌شود برای رفتار انسان معیارهایی کلی و مطلق تعیین کرد. (کری و همکاران، ۱۴۰۰)

در امپراتوری روم سه نوع قانون از یکدیگر تفکیک می‌شد. قانون مدنی^۳ که بیانگر منافع یک اجتماع بخصوص بود، قانون عام ملل^۴ که برای مراودات متقابل میان آدم‌ها بود و قانون طبیعی^۵ که مربوط بود به آنچه همیشه خیر و همیشه عادلانه است. یک شهروند رومی هرگاه دعوایی علیه کسی مطرح می‌کرد به قانون مدنی و هرگاه زندگی‌اش در معرض تعرض قرار می‌گرفت به قانون طبیعی متوسل می‌شد. (Scattola, 2003: 2)

قانون طبیعی و فلسفه ارسطو

بسیاری از مفسرین قانون طبیعی را شالوده کلیت فلسفه ارسطو و مبنای نظریاتش در مورد منشأ دولت، شیوه حکمرانی و حاکمیت مردم تحلیل کرده‌اند. فیلسوفان و تاریخ‌نویسان هرگاه از قانون و عدالت بحث می‌کنند اغلب ارسطو را پدر قانون طبیعی معرفی می‌کنند (Shellen, 1959). چنان‌که تونی برنز یکی از پژوهندگان قانون طبیعی می‌گوید تعبیر ارسطو از «عدالت طبیعی» هسته مرکزی درک کل اندیشه سیاسی ارسطو است (Burns, 1998: 142). ارسطو در فرازی کوتاه از اخلاق نیکو ماخوسی از سه نوع عدالت، شامل «عدالت سیاسی»، «عدالت طبیعی» و «عدالت قضایی» یا میثاقی سخن گفته است. تونی برنز در این فراز کوتاه تعابیری که ارسطو به کار می‌برد ابهامی می‌بیند که نیازمند بررسی و واگشایی است، زیرا سخن در باب عدالت یا قانون به شیوه‌ای که بعداً در نظریه رواقیان به روشنی رایج شد، مربوط است به دوگانه «قانون طبیعی» و «قانون وضعی» که قانون نخست ثابت و بی‌تغییر و قانون دوم نسبی و تغییرپذیر انگاشته می‌شد.

شالامون شلن ضمن توجه به این ابهام در اخلاق نیکوماخوسی با رجوع به کتاب رتوریک و کتاب مگنا مورالیا (اخلاق

1. nomos

2. Physis

3. Ius civile

4. Ius gentium

5. Ius naturale

کبیر) منسوب به ارسطو می‌کوشد این ابهام را برطرف کند. او استدلال می‌کند که حتی اگر انتساب مگنا مورالیا به ارسطو محل تردید باشد و این کتاب تحریر یکی از شاگردان ارسطو باشد، در این تردیدی نیست که این کتاب در روح و مضمونش ارسطویی است. شلن توضیح می‌دهد که اصطلاح «عدالت طبیعی» را نخستین بار سوفسطاییان به کار بردند و توسط آنان در ادبیات سیاسی یونان رواج یافت و منظور ارسطو از «عدالت طبیعی» همان «قانون طبیعی» است (Shellen, 1959). در فلسفه ارسطو طبیعت هر چیز در غایت آن چیز نمایان می‌شود و صورت به لحاظ طبیعی، نه به لحاظ زمانی، بر ماده مقدم است. ارسطو مفهوم طبیعت را در معنایی گسترده برای اشاره به وجوه چندگانه‌ای از حیات به کار می‌برد. در کتاب چهارم، فصل سوم مابعدالطبیعه درباره این مفهوم می‌گوید: «طبیعت به یک معنی تکون شیء نامی است. طبیعت و معنی دیگر آن، جزء حال در شیء نامی است که نمو شیء نخستین بار از آن آغاز می‌شود. طبیعت به معنی دیگر، مبدأ نخستین حرکت مقتضای ذات هر شیء طبیعی به عنوان شیئی طبیعی است» (ارسطو، ۱۳۷۸: ۱۷۳).

آکوناس، ادغام قانون طبیعی در مشیت الهی

قانون طبیعی در فلسفه و الهیات آکوناس اوج تکوین این آموزه در تعبیر مسیحی و قرون وسطایی آن است. آکوناس نه تنها دایره شمول این مفهوم را در الهیات مسیحی به سرحد کمال آن رساند، بلکه همچنین آن را برای فرا رفتن از محدوده قرون وسطایی‌اش و گذر از مفهوم سنتی به مفهوم مدرن آماده کرد. قانون طبیعی در مفهوم قرون وسطایی‌اش بسیار به این آستانه گذار نزدیک شده بود، زیرا در معنای صنع خداوند در مقام قانون‌گذار متعال و ناظم سراسر گیتی به کار می‌رفت. نظریه پردازان سده‌های میانه مسیحی معتقد بودند که انسان به عنوان موجودی صاحب عقل می‌تواند این قانون را دریابد و به حکم الهی از آن پیروی کند (پولادی، ۱۴۰۰: ۱۵۳).

در کلیات الهیات آکوناس این امر به خاطر آمیزش دو عنصر الهی و قانون طبیعی میسر شد. آکوناس با آمیزش الهیات مسیحی، حقوق رومی و فلسفه ارسطویی دستگاهی نظری پدید آورد که در آن زندگی بشری ضمن این بیشترین آمیزش را با عقل الهی داشت به همان میزان بیشترین قابلیت برای مستقل شدن از آن را هم در خود جمع کرده بود. راز ماندگاری فلسفه آکوناس در همین پارادوکس نهفته است. در نظریه آکوناس قانون طبیعی در مشیت الهی سرشته شده است. در دستگاه فلسفی آکوناس کل کائنات توسط عقل الهی، چیزی که آکوناس آن را «قانون ازلی» می‌نامد، اداره می‌شود. همه موجودات در این عقل ازلی سهیم هستند. انسان از طریق عقل خود که موهبت خاص او است، در این قانون مشارکت می‌کند. قانون طبیعی مرتبط است با مشارکت انسان در نظمی که آفرینش الهی است. مشیت الهی و قانون طبیعی به صورتی هدفمند و عقلانی چنان سامان یافته‌اند که مسیر و مقصد خیر را دنبال می‌کند. این نگرش با نظریه ارسطو تطبیق دارد که بر اساس آن طبیعت بنا به قاعده عام علت غایی در حرکت به سمت بالفعل کردن قوه‌ها و محقق کردن غایت‌ها است. ارسطو معتقد بود که در طبیعت هیچ کاری بیهوده صورت نمی‌گیرد (کلوسکو، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

آکوناس نیز از همین نظریه پیروی می‌کند، با این تفاوت که این فرایند را با مشیت، رحمت و قدرت خداوند نیز پیوند می‌زند و آن را بخشی از نقشه الهی به‌شمار می‌آورد. چنان که آکوناس می‌گوید: «همه چیز تابع مشیت الهی است، نه تنها در کل، بلکه حتی در هستی و وجود منفردشان ... همه چیزهایی که به هر نحوی وجود دارند به دست خداوند به سمت هدفی هدایت می‌شوند ... چون دانش خداوند را می‌توان با خود چیزها قیاس کرد، چنان دانش هنر را با عیون خود هنر ... همه چیزها ضرورتاً باید تحت نظم قرار گیرند. چنان که همه چیزهایی که با هنر ساخته می‌شوند تابع آن هنر هستند» (آکوناس، به نقل از کلوسکو، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

کار آکوناس در آشتی عقل و شرع

مهم‌ترین رهاورد در نظام فکری آکوناس جمع میان عقل و شرع بود. برای این کار، آکوناس می‌بایست فلسفه ارسطویی را با دیانت مسیحی آشتی دهد و این کار دشواری بود. آشتی دادن دیانت مسیحی با فلسفه افلاطون کار دشواری نبود. فلسفه

افلاطون و الهیات به وجه متناقضی هم به هم نزدیک بودند و هم دور. فلوطین با تفسیر تازه‌ای که از فلسفه افلاطون داد راه آشتی آن با دیانت مسیحی را بسیار آسان کرد. آگوستین قدیس در قرن پنجم میلادی با الهام از فلسفه نوافلاطونی دیانت مسیحی را با فلسفه افلاطونی آشتی داد. آکویناس در قرن سیزدهم میلادی بر آن شد که دیانت مسیحی را با فلسفه ارسطویی آشتی دهد و این کاری شگفت‌انگیز بود.

آکویناس منظومه‌ای فلسفی - کلامی آفرید که در آن چهار عنصر پایه‌ای شامل قانون ازلی، قانون طبیعی، قانون الهی و قانون بشری ساختار و نظم جهان هستی را توضیح می‌دهند. قانون ازلی عقل خداوند، قانون الهی اراده و رحمت خداوند، قانون طبیعی مشیت خداوند برای جهان هستی و قانون بشری انشاء قوانین وضعی بر مبنای وحی و قانون طبیعی است. مظاهر وجود به واسطه این چهار قانون در یک منظومه اندام‌وار گرد آمده‌اند. آکویناس نظام الهی، نظام طبیعی و نظام بشری را در یکدیگر ادغام کرد. در فضای جهش علمی، اجتماعی و سیاسی که در قرن سیزدهم و چهاردهم شروع شده بود، الگوی فلسفی آکویناس به سمت تقدیری ره سپرد که چنان‌که کاپلستون می‌گوید، کار بریدن بند ناف قانون طبیعی از قانون الهی را آسان کرد (کاپلستون، ۱۳۹۶: ۴۱۵). آکویناس چنان الهیات مسیحی را با فلسفه ارسطویی آمیزش داد که بسیاری از علمای مسیحی و متفکران زمان او و بعد از او متقاعد شدند که دستگاه فکری ارسطو به مراتب بیش از شیوه تفکر افلاطونی با الهیات مسیحی هم‌سازی دارد.

در فلسفه و الهیات آکویناس همچنین دیانت مسیحی با خیر و سعادت این جهانی آشتی برقرار می‌کند، در حالی که پدران کلیسا و آگوستین قدیس مسیحیت را در درجه اول دین آن جهانی محسوب می‌کردند و مؤمن مسیحی را چون غریبی در این سرای موقت به حساب می‌آوردند. آشتی عقل و ایمان در فلسفه و الهیات آگوستین نگرش به زندگی این جهانی را تغییر داد. در الهیات پیش از آکویناس، در الهیاتی که آگوستین قدیس بنا کرده بود، عقل بشر به واسطه ارتکاب گناه نخستین آلوده و ناتوان پنداشته شده بود، به وجهی نمی‌تواند به نقشه الهی برای سعادت بشر پی ببرد. پس باید اساساً برای نقشه زندگی خود به ایمان اتکا کند. عقل بشری تنها با اتکا به ایمان می‌تواند زندگی زمینی و سعادت اخروی او را هدایت کند؛ اما در دیدگاه آکویناس عقل در حوزه جهان طبیعی از سلامت برخوردار است و در اداره امور زمینی خود صالح است.

بشر از عقل برخوردار است و غایت هر جوهر عقلانی شناخت خداوند است. بشر به واسطه بهره‌مندی از دانش به طور طبیعی به تأمل روحانی در امور الهی علاقه‌مند است. آکویناس نه با نظر آگوستین که علم را خادم الهیات می‌شمرد، موافقت داشت، نه با نظر ابن رشد که با نظریه‌اش درباره «حقیقت دوگانه» الهیات و فلسفه را دو دانش متفاوت به شمار می‌آورد که هر کدام به حقیقت جداگانه‌ای راه می‌برند. او با اعتقاد به قانون طبیعی به مثابه قانون فراگیر بر این باور بود که درباره هستی باید به عنوان حقیقتی واحد به تحقیق، تفکر و تعقل پرداخت، بی‌آنکه از پیش بگوییم قرار است از چه راهی هستی برای ما قابل فهم شود. (کاپلستون، ۱۳۹۴: ۲۰۴)

رویش حقوق طبیعی مدرن

در پرسش از رابطه قانون طبیعی و حقوق طبیعی، رهیافت این مقاله این بوده است که حقوق طبیعی از قانون طبیعی با تعبیری که آکویناس از قانون طبیعی عرضه کرد، مشتق شده است. آکویناس در بخشی از بحث‌هایش شرح داده است که خداوند علت هستی جهان است و جهان به واسطه عقل اداره می‌شود. انگاره اداره جهان در عقل خداوند که همان قانون ازلی است سرشته شده است. آکویناس پس از طرح بحث می‌پرسد آیا قانون طبیعی در ما افراد بشر نیز جاری است. پاسخ می‌دهد که قانون نه تنها در عقل حاکم بر عالم وجود، بلکه در عالم تحت فرمان آن نیز جاری و ساری است. این قانون در طبیعت یا جوهر آن سرشته شده است. از آنجاکه چیزها بنا به طبیعت خود عمل می‌کنند، عمل آن‌ها و غایت عمل آن‌ها به واسطه قانونی که در سرشت آن‌ها تقریر شده است، صورت می‌پذیرد.

پرسش این است که قانون طبیعی چگونه در قانون موضوعه تجلی می‌یابد. پاسخ آکویناس این است که قانون طبیعی خود را در تمایل انسان‌های خوب آشکار می‌کند (پولادی، ۱۴۰۱: ۱۶۳). دستور قانون طبیعی که در عقل عملی متجلی می‌شود این

است که «خوبی کنید»، «از بدی پرهیزید». وقتی در این احکام تأمل می‌کنیم که خوبی چیست آنگاه بسیاری از مسائل مربوط به اصول اخلاقی بر ما آشکار می‌شود. از تأمل در تمایلات انسانی درمی‌یابیم که انسان کشش طبیعی به کسب دانش و زیستن در جامعه دارد. پس از آن با تأمل در انگیزه‌های اجتماعی انسان متوجه می‌شویم که سلسله‌ای از هنجارها بر روابط اجتماعی حاکم است. از تأمل در حس صیانت نفس به این قاعده پی می‌بریم که قتل کاری خطا است و این همان قانونی است که در ده فرمان موسی کلیم‌الله آمده است. پس قانون طبیعی عبارت است از سهیم شدن انسان در قانون ازلی که در عقل و اراده او مضبوط است. افراد بشر با درک آنچه معقول و درست است، در طرح مشیت خداوند برای کل خلقت و مسیری که عقل و محبت راهبر آن‌اند مشارکت می‌کنند (Taliaferro et al., 2010: 599). رحمت خداوند در ارسال وحی نیز آنان را در همین مسیر هدایت می‌کند.

از دیگر احکام قانون طبیعی به تعبیر آکویناس اجتناب از کارهایی است که ممکن است به عملکرد متوازن جامعه لطمه بزند. دزدی، قتل و آزار از جمله این‌ها است. قوانین بشری برای اینکه اصولاً بتوان نام قانون بر آن‌ها نهاد بایستی با منطق طبیعی معطوف به خیر همگانی هم‌خوان باشد. هم‌سویی با خیر همگانی از خصوصیات سرشتی قانون طبیعی است. آکویناس به این ترتیب به شیوه مرسوم یک وجه هنجاری و منطق عقلی برای قانون طبیعی قائل است (Henrich, 1947: 12).

پیدایش مفهوم «حوزه خصوصی»

موضوع حوزه خصوصی و حقوق شخصی نیز با برداشت از تعالیم آکویناس در باب قانون طبیعی به‌تدریج در قرن سیزدهم و چهاردهم میلادی در میان حقوق‌دانان شرع و در مباحث حوزه‌های علمیه و دانشگاه طرح شد و مورد بحث قرار گرفت. این رشته از بحث‌ها معطوف به این بود که فرد مسیحی که مالک نفس شخصی خود است (فرد رشید مسیحی) برخوردار از حق آزادی و از این رو مسئول اعمال خود است. قانون شرع این قلمرو عاملیت را با قانون طبیعی توجیه کرد؛ قانونی که برای فرد انسان ظرفیت طبیعی و روان‌شناختی معینی قائل است و جدای هر نظم مدنی که در آن می‌زید او را مجاز می‌دارد مدعی حقوق شخصی برای خود باشد. برخی از مفسران این دیدگاه شرعی را به‌منزله به رسمیت شناختن حقوق شخصی^۱ تعبیر کرده‌اند.

در یونان باستان در دوره نظام دولت‌شهری تمایز حوزه عمومی از حوزه خصوصی معنایی نداشت. دولت و جامعه، سازمان سیاسی و بدنه اجتماعی پیکره اندام‌وار واحدی را تشکیل می‌دادند. دولت‌شهر زندگی و فعالیت همه اعضاء دولت‌شهر را در سطره داشت و زندگی خصوصی افراد معنایی نداشت. حکومت می‌توانست برای زندگی خصوصی اعضاء و دولت‌شهر قانون وضع کند (باریه، ۱۳۹۲: ۲۸)؛ اما در این دوره به همین بحث‌هایی از این‌گونه مطرح شد که بنا به قانون طبیعی قلمروی از آزادی وجود دارد که در آن شخص مختار است هر طور که دوست دارد عمل کند. در قانون شرع موضوع دفاع شخصی به‌عنوان حقوق طبیعی فرد مطرح شد. همین حق دفاع شخصی بود که زمینه ایده قرارداد اجتماعی از نوع جدید را در نظریه هابز فراهم کرد. آموزه قرارداد اجتماعی از نوع جدید در نظریه هابز و لاک و سایر اصحاب قرارداد اجتماعی با آنچه سوفسطائین در یونان باستان مطرح کرده بودند دارای این تفاوت مهم است که بنای آن بر بینش فردگرایی است، چیزی که در یونان باستان معنایی نداشت.

انگاره قرارداد اجتماعی که در «عصر گذار» و سده‌های منتهی به نوزایش قرن پانزدهم پدیدار شد از قانون طبیعی منتج شد، قانونی که برحسب برداشت حقوق‌دانان این دوره به افراد حق می‌دهد از جان خود محافظت کنند و دولت را به‌مثابه وسیله‌ای برای محافظت از امنیت جمعی افراد به‌شمار می‌آورد. در این برداشت، دولت به‌مثابه یک شخص حقوقی، یک شرکت سهامی دیده می‌شود که نه جدای از افراد موجودیت می‌یابد و نه حقی ورای حق اعضاء تشکیل‌دهنده این پیکره مجتمع از اعضا دارد (Coleman, 2000: 48).

گذر به تعابیر عرفی – عقلانی از قانون طبیعی

دانترو می‌گوید بسیاری از مفاهیم نظریه سیاسی مدرن (نظریه دولت، نظریه حاکمیت مردم، نظریه نظام مشروطه) چیزی جز

عرفی شده (سکولاریزه شده) الهیات مسیحی [در عصر گذار] نیستند (دانترو، ۱۳۹۹: ۱۶۷). قانون طبیعی پیوند حکمت دینی و دنیوی را در «عصر گذار» میسر کرد. اگر آکویناس شرایط را برای گذر اندیشه از سده‌های میانه به «عصر گذار» فراهم کرد، در عصر گذار شرایط برای گذر به عصر مدرن فراهم شد. در این عصر مبانی الهیاتی باقی‌مانده در مفاهیم نظریه سیاسی قدم‌به‌قدم واپس زده شد تا مفاهیم کاملاً مدرن از درون آن زاده شود. آموزه‌های قانون طبیعی در رساله‌های قرون هفدهم و هجدهم میلادی دیگر با الهیات کاری ندارند. آن‌ها هرچند هنوز به خدای بسیار دور از دنیای اجتماعی آدم‌ها نظری دارند، اما در اصل دارای ساخت عقلی محض‌اند. قوانین طبیعت خداوند همان قوانین طبیعی محض‌اند. قوانین طبیعی به اصول بدیهی تبدیل شدند و وقتی قانون طبیعی به اصول بدیهی تبدیل شد، دیگر ارجاع به خداوند غیر ضروری بود. (دانترو، ۱۳۹۹: ۱۴۰)

تعبیر سنتی از قانون طبیعی که نظریه آکویناس نیز، با وجود نوآوری‌اش به لحاظ پارادایمی متصل به آن بود، با رشد علوم طبیعی مدرن در قرن شانزدهم و هفدهم میلادی مورد نقد همه‌جانبه قرار گرفت. علاوه بر این تفکر پروتستانی نیز ضمن اشتراکاتی با دیدگاه کاتولیکی در این خصوص، واجد بینش تازه‌ای در مناسبات انسان و الوهیت بود که مقوم علوم طبیعی و فیزیک و مشوق نقشه تازه‌ای برای نقش انسان در جهان بود. تحقیقات و اکتشافات علوم طبیعی از تعقل سنتی درباره طبیعت رازگشایی کرد و این دریافت‌های نوپدید، تأثیر تعیین‌کننده‌ای بر تعبیر قانون طبیعی، «قانون اخلاقی» و «طبیعت بشری» بر جای گذاشت.

دانش و اکتشافات یادشده نشان داد که طبیعت نسبتی با قوانین و قواعد اخلاقی ندارد و انسان در سامان دادن کار و گزینه‌های خود از پشتیبانی هیچ نظم ذاتی و ازلی، ابدی نیست. اخلاق محصول تحول فرهنگی جامعه است که کارکردش تسهیل همکاری و پیوندهای گروهی و مهار اجتماعی است (Taylor, 1989)

در قرن هفدهم فکر برابری آدم‌ها بسیار نضج پیدا کرد و این فکر بر پیدایش حقوق طبیعی در مفهوم مدرن بسیار تأثیر گذاشت. طرح نظریه‌های قرارداد اجتماعی که هابز آن را بنیان گذاشت با چنین زمینه‌ای میسر شد. نظریه‌پردازان قرارداد اجتماعی برای توضیح عقلی منشأ جامعه سیاسی و توجیه تکلیف سیاسی از حق طبیعی صیانت نفس بهره گرفتند. هابز نظریه قرارداد اجتماعی‌اش را از این نقطه آغاز کرد که فرد برای دفاع از نفس خود دارای حق طبیعی است این حق ذاتی سرشت انسان به‌عنوان موجودی طبیعی است. صیانت نفس مبنای‌ترین میل و حق فرد است و هابز تمام نهادهای نظم سیاسی را از این مبنای‌ترین میل و حق بشری استنتاج می‌کند.

دانترو در تحلیلش از عقلانی شدن اندیشه قانون طبیعی و زایش تعبیر مدرن از این قانون از پوفندروف به‌عنوان پیشرو در این زمینه یاد می‌کند. پوفندروف کرسی قانون طبیعی را در دانشگاه آلمان تأسیس کرد. همراه او هوگو گروسپیوس متفکر و حقوق‌دان آلمانی بود که بنیان‌گذار نظریه حقوق مدرن شناخته می‌شود. گروسپیوس قانون طبیعی را از صورتی که طی سده‌های متعددی در حوزه‌های علمیه و در بحث‌های اصحاب مدرسه (اسکولاستیک‌ها) بسط و توسعه یافته بود و در مدارس کلیسایی و دانشگاه‌ها تدریس می‌شد بیرون آورد و در مسیری قرار داد که حقوق طبیعی مدرن را پدید آورد.

کار گروسپیوس در مضمون با کار الهی‌دان‌ها و حقوق‌دانان شرع در عصر گذار تفاوت چندانی نداشت و درواقع دنباله آن بود. او هم مثل اصحاب مدرسه و حقوق‌دانان شرع قانون طبیعی را مجموعه‌ای از قواعد تعریف می‌کند که انسان می‌تواند با بهره‌گیری از عقل بشری خود آن را دریابد. اصحاب مدرسه نیز در جستجوی پایه‌ای عقلانی برای اخلاق بودند. حتی این فکر به‌عنوان یک فرض طرح شده بود که قانون طبیعی مستقل از خدا نیز می‌تواند اعتبار خود را حفظ کند؛ اما آنچه در کار گروسپیوس اهمیت داشت روش‌شناسی او بود. گروسپیوس قانون طبیعی را از وابستگی به خدا جدا کرد. او خود آکنده از روح مسیحیت بود، اما در عین حال مصمم بود در عصری که در مهلکه مجادلات کلامی بین کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها گرفتار بود و همه آموزه‌های متصل به دین را گرفتار مهلکه می‌کرد، نظامی از دانش حقوقی بنا کند که مستقل از مبانی الهیاتی باشد. او نشان داد که می‌توان نظامی از نظریه‌ها در دانش حقوق بنا کرد که از پیش‌فرض‌های دینی مستقل باشد. در حالی که حقوق‌دانان شرع و اصحاب مدرسه اصرار داشتند رشته باریکی را که آکویناس میان قانون طبیعی و قانون ازلی باقی گذاشته بود، با زحمت زیاد حفظ کنند، گروسپیوس و پیروانش ضمن حفظ ایمان خود به خداوند کوشیدند او را هر چه بیشتر از امور نوعاً عرفی

زندگی انسان‌ها برکنار کنند. ما در این مقاله چنین جریان نیرومندی را که در عرصه‌های گوناگون با شور شایان توجهی جریان داشت به‌مثابه فرایند عقلانی شدن تعبیر کرده‌ایم.

حقوق طبیعی فرد به‌عنوان اساس نظم مدنی

تغییر در نگرش روش‌شناختی به قانون طبیعی و بنیان گرفتن قانون طبیعی عقلانی یا قانون مستقل از استدلال‌های کلامی مسئله انسجام درونی را برای آن پیش کشید. قانون به‌عنوان یک علم مستقل از الهیات نمی‌توانست یکسره متکی بر شواهد تجربی و فاکت باشد. پس باید با معیارهای استدلال و استنتاج‌های منطقی روی پای خود بایستد و رشد کند. گروسیوس به‌خوبی به این امر واقف بود و بر این دعوی تأکید داشت که می‌خواهد استدلال‌های مرتبط با قانون را برپایه اصول بدیهی قرار دهد. او به شیوه رایج در آن زمان به ریاضیات به‌ویژه هندسه به‌مثابه دانشی یقینی روی آورد. می‌دانیم که هابز نیز در لویاتان با همین اسلوب استدلال کرده بود. هابز سنگ بنای استدلالش را بر میل صیانت نفس به‌عنوان امر بدیهی و همچنین حق طبیعی حفظ ذات استوار کرده بود.

گروسیوس می‌گفت همان‌طور که ریاضی‌دان‌ها اعداد و اشکال هندسی خود را از اجسام بیرونی مستقل می‌کنند می‌توان با قانون در وجه عام نیز همین کار را کرد و آن را منتزع از صورتهای فاحش در قوانین وضعی موضوع تأمل قرار داد. روش‌شناسی عقل‌گرایانه گروسیوس در اینجا خود را نشان می‌دهد. این روش در برابر نگرش تاریخی به قانون قرار می‌گیرد. از سوی دیگر این عقل‌گرایی می‌بایست با فردگرایی تکمیل شود تا حقوق طبیعی به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی بینش حقوقی و سیاسی مدرن از درون آن زاده شود. چنین بینشی در عین حال پایه نظریه قرار اجتماعی از نوع جدید بود. قرارداد اجتماعی از نوع مدرن آن با قرار اجتماعی در سنت سده‌های میانه تفاوت اساسی داشت. در نظریه‌های مربوط به سده‌های میانه وجود جامعه مفروض گرفته می‌شد، اما در نظریه‌های مدرن قرارداد اجتماعی، قرارداد به‌منزله اساس‌نامه تأسیس جامعه است. قرارداد اجتماعی از نوع مدرن همچنین متکی به عقل‌گرایی و عرف‌گرایی مدرن است. قرارداد اجتماعی تنها اسباب ممکن برای این بود حقوق طبیعی فرد در ساختار دولت جای گیرد و حفظ شود.

نتیجه‌گیری

موضوع اصلی این مقاله سرگذشت پیدایش مفهوم حقوق طبیعی از درون قانون طبیعی بود. حقوق طبیعی مفهوم کلیدی در اندیشه سیاسی غربی است که پایه فلسفه سیاسی، حقوق سیاسی، نهادهای سیاسی و در یک معنا اساس تمدن امروزی غرب است. قانون طبیعی به‌نوبه خود پیشینه بلندی در اندیشه سیاسی و حقوقی غرب داشته است که آغازگاه پیدایش آن را تا اعماق تاریخ اندیشه در یونان باستان می‌توان به عقب برد. این مفهوم دوره‌های متوالی رشد و تکامل را، شامل دوره یونان باستان، روم باستان، سده‌های میانه، پشت سر گذاشته است تا به دوره مدرن رسیده است. طی این دوره طولانی به لحاظ مفهومی تحولات چندی را از سر گذرانده است. دوره‌ای از تحول که مقاله بر آن تمرکز کرده است سده‌های پایانی قرون وسطی و آغازین نوزایش متقدم است. این دوره با ظهور فلسفه و الهیات توماس آکویناس و تأثیر آن بر کلیت تفکر طی دورانی شناخته می‌شود که از آن به‌نام «عصر گذار» یاد شده است.

نوآوری آکویناس در فلسفه غرب و الهیات مسیحی عصر گذار را به دوره‌ای منحصر به فرد در تاریخ اندیشه غرب تبدیل کرد. طی این دوره انگاره‌ها و الگوهای اصلی نظام‌های سیاسی امروزی همچون حقوق طبیعی، قرارداد اجتماعی، اصل حاکمیت مردم و مشروطیت قدرت سیاسی شکل گرفت و همه این‌ها به برکت فلسفه و الهیات آکویناس و تأثیراتی بود که طی چند قرن بر تحول ارکان اندیشه غربی گذاشت. کار بزرگ آکویناس در حوزه فلسفه و الهیات غرب تلفیق آموزه ریشه‌دار قانون طبیعی با آموزه‌های دیانت مسیحی و آفرینش دستگاهی از تفکر بود که آمیزه‌های دینی و عرفی را با یکدیگر تلفیق کرده بود، به وجهی که مهبای واپس نهادن عصری از تاریخ کهن بشر برای ورود به عصر جدیدی از تاریخ جهان بود. عصری که مدرنیته از درون آن سر برآورد.

وجه تعیین‌کننده الهیات آکویناس هم‌ساز کردن مضامین قانون طبیعی به‌عنوان یک سنت بزرگ فکری با مشیت الهی

به‌عنوان یک آموزه مهم اعتقادات و الهیات مسیحی بود. این کار آکویناس هم مفهوم قانون طبیعی و هم الهیات مسیحی را برای یک تحول مفهومی دامنه‌دار آماده کرد، تحولی که طی آن از قانون طبیعی افسون‌زدایی شد و در شیب تند تغییر افتاد. او منظومه‌ای فلسفی - کلامی آفرید که در آن چهار عنصر پایه‌ای شامل قانون ازلی، قانون طبیعی، قانون الهی و قانون بشری ساختار و نظم جهان هستی را توضیح می‌دهند. آکویناس با این الگو، نظام الهی، نظام طبیعی و نظام بشری را در یک سامان اندام‌وار در یکدیگر ادغام کرد. چنین نظامی از اندیشه در فضای جهش علمی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرن‌های سیزدهم و چهاردهم در اروپای جنوبی تقدیری برای نوآوری آکویناس رقم زد که منشأ تحولات پیاپی در ارکان تفکر اروپایی بود، تحولی که طی آن قانون طبیعی قانون الهی را در درون خود تحلیل برد و راه را برای عرفی شدن و عقلانی شدن آموزه‌های اندیشه سیاسی از جمله حقوق طبیعی، قرارداد اجتماعی، حاکمیت مردم و مشروطیت قدرت سیاسی باز کرد. تمرکز مقاله به‌طور خاص بر زایش حقوق طبیعی مدرن به‌عنوان مفهوم کلیدی اندیشه و تمدن مدرن از درون قانون طبیعی به‌عنوان محصول تمدن کهن غرب بود.

منابع

- ارسطو (۱۳۹۷). *ما بعد الطبیعه*. ترجمه محمدحسن لطفی تبریزی. تهران: انتشارات طرح نو.
- باربیه، موریس (۱۳۹۲). *مدرنیته سیاسی*. ترجمه عبدالوهاب احمدی. تهران: نشر آگه.
- پولادی، کمال (۱۴۰۱). *تاریخ اندیشه سیاسی در غرب: از سقراط تا ماکیاولی*. چاپ پانزدهم. تهران: مرکز.
- دانترو، الکساندر (۱۴۰۰). *قانون طبیعی*. ترجمه هنری ملکمی. تهران: انتشارات پبله.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۲). *جدال قدیم و جدید: از نوزایش تا انقلاب فرانسه*. تهران: نگاه نو.
- کاپلستون، فردریک چارلز (۱۳۹۳). *تاریخ فلسفه: فلسفه در قرون وسطی*. جلد ۲. ترجمه ابراهیم دادجو. تهران: سروش.
- کلوسکو، جورج (۱۴۰۰). *تاریخ فلسفه سیاسی قرون وسطی*. ترجمه خشایار دیهیمی. تهران: نشر نی.
- مورال، ژرژ (۱۳۹۹). *اندیشه سیاسی در اروپای قرون وسطی*. ترجمه سعید ماخانی. تهران: منیا هنر.

References

- Aristotle (2018). *Metaphysics*. Trans. M. H. Lotfi Tabrizi. Tehran: Tarh-e No Publications. (Original work published ca. 350 B.C.E.) (In Persian).
- Barbier, M. (2014). *Political modernity*. Trans. A. Ahmadi. Tehran: Agah Publishing. (Original work published 1994) (In Persian).
- Berns, W. (1964). *In defense of liberal democracy*. Chicago: Regnery.
- Burns, T. (1996). Aristotle and natural law. *History of Political Thought*, 19(2), 142-166.
- Colemah, J. (2000). *A history of political thought from Middle Ages to the Renaissance*. Blackwell Publishers.
- Copleston, F. C. (2014). *A history of philosophy: Philosophy in the Middle Ages*. Vol. 2. Trans. E. Dadjoo. Tehran: Soroush. (Original work published 1953) (In Persian).
- Dantreaux, A. (2021). *Natural law*. Trans. H. Malekmi. Tehran: Pileh Publications. (In Persian)
- Heinrichs, R. (1947). *The natural law*. St. Louis: Herder.
- Klosko, G. (2021). *A history of medieval political philosophy*. Trans. K. Dihimi. Tehran: Ney Publishing (In Persian).
- Morel, G. (2020). *Political thought in medieval Europe*. Trans. S. Makhani. Tehran: Menia Honar (In Persian).
- Pouladi, K. (2022). *History of political thought in the West: From Socrates to Machiavelli*. 15th (ed.). Tehran: Markaz (In Persian).
- Shellens, M. S. (1959). *Aristotle on natural law*. Natural Law Forum, Paper 4a. Retrieved from http://scholarship.law.nd.edu/nd_natural_law_forum/40
- Tabatabai, J. (2003). *The old and the new dispute: From the Renaissance to the French Revolution*. Tehran: Negah-e No (In Persian).
- Taliaferro, C., & Quinn, P. (Eds.). (2010). *A companion to philosophy of religion*. 2nd (ed.). Blackwell Publishers.

- Tierney, B. (1997). *The ties of natural right: Studies on natural rights, natural law, and church law 1150–1625*.
- Umans, W. (2010). *Principles of government and politics in the Middle Ages*. New York: Routledge.

